

Դ Է Պ Ի Ա Ն Ի ^{*)}

Որպէս մի գեղանի ու վշտահար այրի, որ այնքան ծանր
Պորոստներից յետոյ, իր վերջին դառն խօսքը դեռ չի ասել
երկնքին, կանգնած է նա, այն Մայր եկեղեցին, մենաւորու-
թեան մէջ հոյակապ, իր աւերածով՝ աղէտաւոր, կանգնած է
հէնց Ախուրեանի ափին և լալիս է նրա հետ դարերի ցաւը:
Փշրուած քարերի բեկորներով շրջափակուած մի փոքրիկ բակ
ունի, ուր լեռնային խոտեր ու թփեր բուսել են ու իրար դա-
լարուել վայրի քմահաճոյքով: Ամեն տարի դարնանը նրանք
բարձրանում են, և աշնանը թոշնում ու դեղնում և իրանց չոր
ցօղանները դէմ տալիս գիշերային հովերին աւերակների յա-
ւլտնական երգի համար: Եւ շրջապատի համատարած ամա-
յութեան, աւերածի վնասեցուցիչ պատկերի հետ Մայր եկե-
ղեցու համեմատաբար շէն արտաքինը մի հակապատկեր է ներ-
կայացնում էլ աւելի ուժգին դարձնում կորուստի զգաց-
մունքը: Մի անկիւնը խոշոր փլուածք ունի, գմբէթ չի երևում,
գաւիթը վաղուց խորտակուել է, բայց և այնպէս այս բարձրա-
քիւղ, յղկուած ու նուրբ պատերը իրանց զարդանկարներով,
լուսամուտներով, կտրի շուրջը եզերող սիրուն երիզներով վա-
նում են աւերածի խեղդող խոհերը և շէն ու հոյակապ յիշա-
տակարանի պարարիչ պատրանքը տալիս այցելուին:

Ներս եմ մտնում. համատարած մերկութիւն ու լքում,
արտաքինը խաբուսիկ էր, ներսը վնասեցուցիչ: Ոռնաւ, տեղ-
տեղ քարուքանդ ու մամռապատ սալայատակի վրայ քայլում
եմ և իմ ոտների արձագանքը երկար ու ձիգ ոլորներով կրկ-
նում է բարձր կամարների տակ: Սեփական շարժումով ա-
ռաջ բերած այդ աղմուկը ճնշում է ինձ. և միևնոյն ժամանակ
այնտեղ, վերևում սկսւում է մի ուժգին թրպրոտոց. նայում եմ,
խայտաբղէտ աղանձներ ի մի ահագին երամ է այն, որ խրո-
նած՝ մարդու ներկայութիւնից, իրար անցաւ: Նրանք շրջաններ

²⁾ Տես «Մուրճ» № 4.

են կատարում իմ գլխից վեր, սիւնների շուրջը, սեղանի վրայ-
ոմանք դուրս են ընկնում լուսամուտներից, անկիւնի լայն բա-
ցուածքից, և միւսները վերստին հանգչում պատերի դուրս ցը-
ցուած մասերի վրայ: Վերստին քայլում եմ առաջ, վերստին
ոտնաձայնիս արձագանքները կրկնում են հազար ու մի ոլոր-
ներով առանց վախեցնելու աղանձներին: Մնում է քամին...
Նա խաղում է այստեղ ազատօրէն, նա տէր է այստեղ, փչում
է որտեղից ուզում է և ինչպէս կամենում է. պտոյտներ է գոր-
ծում պատերի տակ, անկիւններում, կամարների տակ, լուսա-
մուտների մէջ և մանաւանդ արեւմտեան կողմի լայն փուլածքի
շուրջը:

Մայր սեղանի ճակատի լուսամուտից վաղորդեան շողքե-
րը խուրձերով ներս են ընկել և խաղում են մամուպատ ու
խոնաւ յատակի վրայ: Անյոյս ու մռայլ ծալքերով դողդողում
է քամու դէմ սեղանի առաջը փռուած այս սև կտորը, որ այն-
պէս յիշեցնում է դազաղի ծածկոյթը: Մի հատիկ հնամաշ ժա-
մագիրք կայ կաշուէ կազմով, որի վերին երեսը ցցուել է վեր
և նայում է աստուածածնի պատկերին բողբոջ շեշտով: Բժըշ-
կութեան մի աւետարան կայ, որ յենուած է եղել մոմակալի
պատուանդանին, բայց ընկել է երեւի քամու երեսից: Հաստ մո-
մակալի մէջ երկու խոշոր մոմեր կան, որոնցից մէկը գալա-
րուել է և անյոյս ձևով կախուել է դէպի վար, կարծես նայում
է յատակին, իսկ միւսը թեքուել և մօտ է վայր ընկնելու:

Եւ այս բոլորից վեր, բոլորի վրայ անփակ աչքով հսկում
են երկու աստուածածիններ, մէկը վէմ քարի բարձրութիւնից,
իսկ միւսը սեղանի առջևում: Երկու գունատ, լալկան աստուա-
ծածիններ, անտաղանդ գործեր, մի ողբալի արուեստագէտի,
որ ունեցել է սակայն մի հատիկ ներշնչում. լալկան դարձնել
այդ սրբերին: Եւ նրանք լալիս են, բայց ոչ սրբի, այլ մուրա-
ցիկի, լքուած ու քաղցած մուրացիկի արցունքներով: Զոյգ
բոյրեր լինին կարծես, որոնք չգիտես լինչու դատապարտուած
են այս պաղ մթնոլորտի, այս խեղդող ամայութեան մէջ սգալ
անվերջ: Նրանցից իւրաքանչիւրը իր գրկում մի մանուկ ունի.
աստուածային երեխաներ, որոնք զարմանքով են նայում և՛ ի-
րանց մօր արցունքին, և շրջապատի ամայութեանը: Գրեք,
վարագոյր, ծածկոյթ. նոյն իսկ աստուածամայրերն իրենց գրկի
մանուկով՝ ողջ դողդողում են քամու առաջ, որ թափանցում է
ամեն տեղ, լիզում է բոլորը, պրպտում է բոլոր անկիւնները
ուշադրութեամբ, ասես իմանալու համար, թէ հինաւուրց այս
սրբավայրը, այս դարերի նահատակը չի՞ ծածկել մի թանկագին
զարդ իր հին օրերի ճոխութիւնից: Ո՛չ, նա ոչինչ չի ծածկել,

աւերուած է, կողոպտուած ու սրբապղծուած: Յաճախ լսել էի, թէ Անիի Մայր եկեղեցին տակաւին շէն է: Վհատեցուցիչ է ասել, որ նա նոյնքան շէն է, որքան կենդանի կարող է համամարուել մեծ ճանապարհին աւազակների ձեռքն ընկած ճամբորդը, կողոպտուած, մահացու կերպով խոցուած սրերով և լքուած: Եւ մանաւանդ լքուած...

Մեր սև պայմանները երբ պիտի թոյլ տան բարձրացնել հայ ժողովրդի գիտակցութիւնը և կարողութիւնը, որ նա ցանկութիւն և պարտք զգայ փրկել ազգային յիշատակարանները վերջնական աւերածից:

Ինչեւր են անցել դարձել այս հոյակապ շէնքի գլխով. ո՞վ գիտէ, բայց մի բան հաստատ է, որ ժամանակից շատ աւելի, այստեղ աւերած են գործել մարդկային ձեռները: Մայր սեղանի պատի վտանգաւոր բացուածքից դուրս, թուում է թէ մնացած բոլորը քարուքանդ են արել բարբարոս մարդիկ: Տեղտեղ ահագին աշխատանք է թափուել մի զարդ ցած բերելու պատերի վերին մասերից. ուրիշ տեղ պարզապէս փշրել են լուկ աւերմունքի հաճոյքով առաջնորդուած: Մուրճերով մաս-մաս խորտակուած սիւններ, պատուանդաններ կան, որոնց անկարելի է նայել առանց խորին ափսոսանքի, ինչպէս և առանց խորին զարշանքի դէպի մարդ արարածը:

Մայր գմբէթը չկայ. նրա տեղ մնացել է մի ահագին շրջանաձև բացուածք: Թուում է թէ մի նզովուած օր, երբ ներսում բարբարոսները կրծոտում, փշրում, անարգում էին սրբութիւնները, այս հինաւուրց տաճարը զայրոյթի և ցաւի մի գերազոյն ճիգով դէն է շարտել իր կատարի ծածկոյթը, որպէսզի երկինքը տեսնի, թէ ներքեւում ինչպէս է անարգում ամեն մի վեհ ու վսեմ բան:

Եւ երկինքը նայել է այն ցաւոտ օրում, և շարունակում է նայել բարձունքից: Դիշակեր թռչուններն իրանց հզօր թռիչքով գալիս են և քարանում եթերի մէջ, կտուցները կախ և շեղ ու սրատես նայուածքով փնտռում են անզոյշ աղաւնիներ այս բացուածքի շրթունքին, ապա նետում են որսի վրայ. նրանց հզօր թևերի թրպրտոցը և զոհի ճիչը մի վայրկիւսն աղմկում է ամայի ու լքուած շէնքը: Ամպերն են գալիս շարան-շարան իրանց խոնաւ աչքերը պլշած. քաշ են ընկնում, և նայում են աւերակ տաճարի ներսը, և յետոյ՝ ասես հասկանալով պատկերի բոլոր ցաւոտ խորհուրդը, հինաւուրց շէնքի վիշտը, ցնցում են իրանց գլուխները, և հողմերի թևերի վրայ գնում են՝ մեռնելու անհունութեան մէջ:

Ջարմանալի է, որ գլխատուած տաճարի այս ահագին

ուզում են մասնագէտները, բայց ինձ համար Անիի Մայր եկեղեցին զուտ հայկական ոճ ունի, հայ եկեղեցու ոգու մարմնացումն է, այն ոգու, որին երբէք ծանօթ չեղան կրօնական հաւածանքները, որ չիմացաւ երբէք, թէ ի՞նչ են նշանակում խարոյկները և ինքը հանդիսացաւ յաւիտենական մարտիրոս:

Հայկական ճարտարապետութեան մասին խօսելիս, ընդունուած է ասել, որ մենք աղգային անխառն արուեստ չունենք, որ հայկական յիշատակարանների ոճը մի խառնուրդ է արարականի և բիւզանդականի: Եւ այս կարծիքը թոււմ է տրամաբանական, ի նկատի ունենալով մի շարք պատմական հանգամանքներ և յատկապէս մեր ինքնուրոյն, ազատ կեանքի կարճատեւ շրջանները համեմատելով օտարների յաճախակի տիրապետութեան հետ: Ճշմարիտ է, որ հայ ցեղը շնորհիւ յիշուած ձախողդ պայմանների անկարող եղաւ իր հոգևոր կեանքի բոլոր արտայայտութիւններին տալ այն ինքնուրոյն կատարելութիւնները, որոնք այնպէս բնորոշում են ցեղերը և ցեղական հանճարները: Բայց անկասկած է, որ նոյնը չի կարելի ասել նրա եկեղեցական կազմակերպութեան մասին: Քիչ անգամ մի եկեղեցի կարող է աւելի աղգային լինել, իսկական արտայայտութիւն մի ժողովրդի հոգևոր կարողութեան՝ քան եղաւ հայկական եկեղեցին. արդ՝ երբ մի աղգ իր հոգևոր կեանքի այդ աստիճանի յատակ, կատարեալ արտայայտութիւնն ունի, անբնական, նոյն իսկ անմիտ է ենթադրել, թէ նա չի ունենայ նրա առարկայական նիւթական արտայայտութիւնը: Ճարտարապետութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ իւրաքանչիւր ցեղի հոգում իշխող ձևերի և պատկերների առարկայացումը, գեղեցկութեան զաղափարների մարմնացումը: Հայ ժողովուրդը միշտ ունեցաւ կրօնական իր առանձնատուկ հասկացողութիւնը, իր եկեղեցական ձևը, տարբեր՝ բոլոր միւս եկեղեցիներից թէ ըստ արտաքինի և թէ ըստ ներքինի, և ահա նոյն այդ ոգին է, որ նա այդպէս մարմնացրել է Անիի Մայր եկեղեցւոյ մէջ: Թեթև խառնուրդը այս դէպքում ոչինչ չի խլում հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան ազգայնութիւնից: Առ հասարակ անխառն ոճ ոչ մի աղգ չունի: Գաղափարների և արուեստների էվոլյուցիան կատարւում է ոչ միայն սերնդից սերունդ, անհատից՝ անհատ, այլ և ցեղից՝ ցեղ, հորիզոնից՝ հորիզոն: Կատարեալ անհատականութիւնը ֆիզիքական և հոգևոր աշխարհում մի անկարելութիւն է, էակաների և գաղափարների կապը տարածութեան ու ժամանակի մէջ որքան աննկատելի է, նոյնքան քաջայայտ է և անհուն:

Ա. Ահարոնեան